

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt / volume: 5 • sayı/issue: 2 •(Aralık/December 2022): 495-514

**Arap Dili Belâgatinde el-Üslûbu'l-hakîm Sanatı ve
Dînî-Edebî Metinlere Yansıması**

*The Art of al-Uslûb al-hakîm in Arabic Language Rhetoric
and Its Reflection on Religious and Literary Texts*

Muhammed Emin GÖRGÜN

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı Arap Dili ve Belâgati Bilim Dalı
Ph.D. Student, Istanbul University Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic
Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric
İstanbul/Türkiye

 muhammedemingorgun@gmail.com orcid.org/0000-0003-4052-2295

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 29.09.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 02.12.2022

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2022

Atıf/Cite as: Görgün, Muhammed Emin. "Arap Dili Belâgatinde el-Üslûbu'l-hakîm Sanatı ve Dînî-Edebî Metinlere Yansıması". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2022): 495-514. <https://doi.org/10.52637/kiid.1182154>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© Muhammed Emin GÖRGÜN | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Arap Dili Belâgatinde el-Üslûbu'l-hakîm Sanatı ve Dînî-Edebî Metinlere Yansıması***Öz**

İfade, kişinin duygu ve fikriyatının bir tezahürüdür. Kişi maksadını muhatabına kendine özgü bir şekilde dile getirmektedir. Bu da o kişiye ait ifade tarzını yani üslubunu oluşturmaktadır. Belâgatçılar tarafından hitâbî, ilmî ve edebî olarak tasnife tabi tutulan üslup; edebiyatçı tarafından seçilen konunun biçim ve içeriğine uygun vasıta ve yöntemler kullanılmak suretiyle kendisine özgü kelimelerle anlatmasından doğan edebî değer unsuru ve ölçüsü olarak kabul edilmektedir. Doğru yerde doğru üslubu tercih etmek anlamına gelen muktezâ-yı hâle uygunlukta söz bazen edebî bir gaye için zâhirin gerektirdiği durumun dışına çıkabilmektedir. Başlangıçta “sözün muktezâ-yı zâhirin dışına çıkması” başlığı altında ele alınan el-üslûbu'l-hakîm sanatı da Arap dilinde sıklıkla kullanılan ifade araçlarından birisi olmuştur. Başta Kur'ân-ı Kerîm ve hadisler olmak üzere Arap edebiyatı literatürü içerisinde yaygın kullanıma sahip olan bu sanat, başlangıçta belâgat ilminin meânî kısmında ele alınmış, belâgat ilminin diğer ilimlerden ayrılarak müstakil bir dal haline gelmesi ve kısımlarının tam teşekkül etmesiyle birlikte bed'î kısmında muhassinât-ı maneviyye türlerinden birisi olarak kabul edilmiştir. Bu sanat, ikili diyaloglarda muhataba yöneltilen cevabın beklenmedik bir şekilde olması esasına dayanmaktadır. Bazen sorulan soruya bir cevap olarak gelen bu sanat, bazen de muhatap tarafından gerçekleştirilen bir eylem veya söze gösterilen tepkiyi ifade etmektedir. Özellikle İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Müslümanlar merak ettikleri ve bilmeyi arzuladıkları şeyleri Hz. Peygamber'e sormakta tereddüt etmemişlerdir. Sorulan sorulara verilen cevaplar bazen o konuda verilen bilgi ile merakı giderirken bazen de sorunun uygunsuzluğuna dikkat çekmekte veya sorulma şekline bağlı olarak farklı cevaplanmaktadır. Bu cevaplama şekli de el-üslûbu'l-hakîm sanatına örneklik teşkil etmektedir. Aynı şekilde sosyal hayat içerisinde karşılaşılan problemlerin çözümüne de aracılık eden bu sanat, klasik dönem ansiklopedik mahiyetteki eserlerde kısa hikâye ve şiir şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu örnekler, el-üslûbu'l-hakîm gibi belâgat sanatlarının klasik kaynaklarda yer alan birer olgudan ibaret olmadığını; bilakis hayatın içinde var olan ve insanın sosyal ilişkilerinde başvurduğu bir metot olduğu hakikatini bizlere göstermektedir. Zira kimi yerde muhataba iltifat için bir araç olarak kullanıldığında söz sahibine menfaat ve çıkar kazandırmakta kimi yerde de sıkıcı bir muhabbeti mütekellim lehine nazik bir şekilde sonuçlandırmaktadır. Bazen eğitim kastıyla daha kapsamlı bilgi içeren bu sanat, bazen de olayların nedeninden ziyade arkasındaki hikmete dikkat çekmektedir. Çalışmamız, el-üslûbu'l-hakîm sanatının Arap belâgati içerisinde ele alınış şeklini, karıştırılması muhtemel benzer sanatlarla ilişkisini ve bu sanatın Kur'ân-ı Kerîm, hadisler ve Arap edebiyatı literatüründe kullanımına dair örnekleri içermektedir. Belâgat ilminin geçirdiği evreler ve oluşan farklı ekollerden dolayı bazı sanatların isimlendirilmesi ve ele alınış şekillerinde farklılıklar mevcuttur. Bir dönemde “ihâm” adını alan bir sanat bazen farklı ekole sahip bir belâgatçı tarafından “tevriye” veya “mugâlata” adıyla işlenebilmektedir. el-Üslûbu'l-hakîm sanatı da farklı dönem ve ekollere göre farklı isimlendirmelere tabi tutulmuştur. Bu isimlendirmelerden bazıları tanım ve tasnife etki etmezken bazı isimlendirmeler ise el-üslûbu'l-hakîm sanatını doğrudan başka bir sanatın alanına sokmaktadır. Çalışmamızda benzer metot ve gayeye sahip olan el-kavlu bi'l-müceb ve tevriye sanatlarının konumuzun esasını teşkil eden el-üslûbu'l-hakîm sanatı ile olan ilişkisine; ayrıştığı ve ortak olduğu noktalara değinilmiştir. Bu noktada başta *üslûb* ve *hakîm* kelimelerinin semantik açıdan tahlili yapılmış, ardından bu iki kelimededen müteşekkil *el-üslûbu'l-hakîm* terkihi lugavî ve ıstîlâhî olarak açıklanarak aralarındaki irtibata değinilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan el-üslûbu'l-hakîm sanatına dair örneklerin seçiminde detaylı tefsir araştırması gerektirmeyen ve belâgatçıların üzerinde ittifak ettiği ayetler tercih edilmiştir. Yine hadis rivayetlerinde de detaylı hadis tahrîc bilgisi gerektirmeyen rivayetlere öncelik verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgati, Üslup, Belâgat, el-Üslûbu'l-hakîm, Edebiyat.

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan “Hadislerde Üslûbu'l-hakîm Sanatı ve Buhârî Örneği” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

The Art of al-Uslûb al-hakîm in Arabic Language Rhetoric and Its Reflection on Religious and Literary Texts*

Abstract

Expression is a manifestation of one's feelings and ideas. The person expresses his/her intention to the interlocutor in a unique way. This constitutes that person's style of expression, that is his style. The style is classified as oratory, scientific and literary by the rhetoricians; it is accepted as a literary value element and measure arising from the use of means and methods suitable for the form and content of the subject chosen by the writer, in his own words. The word "muktezâ-yı hal", which means choosing the right style in the right place, can sometimes go out of the situation required by the outward for a literary purpose. The art of al-*uslûb al-hakîm*, which was initially discussed under the title of "the word goes beyond the *muktazâ-yı zahir*", has also been one of the frequently used means of expression in the Arabic language. This art, which is widely used in Arabic literature, especially in the Qur'an and hadiths, was initially discussed in the meani section of the science of rhetoric, and after the science of rhetoric became an independent branch by separating from other sciences and its sections were fully formed, it was accepted as one of the types of *muhassinat-ı maneviyye* in the *bedi'* section. This art is based on the principle that the answer directed to the interlocutor in bilateral dialogues is unexpected. Sometimes this art comes as an answer to the question asked, and sometimes it expresses a reaction to an action or a word uttered by the interlocutor. Especially in the early periods of Islam, Muslims didn't hesitate to ask the Prophet what they were curious about and wanted to know. The answers given to the questions asked sometimes satisfy curiosity with the information given on that subject, and sometimes draw attention to the inappropriateness of the question or are answered differently depending on the way it is asked. This way of answering also sets an example for the art of al-*uslûb al-hakîm*. Likewise, this art, which also mediates the solution of problems encountered in social life, appears in the form of short stories and poems in classical encyclopedic works. These examples show us that rhetorical arts such as al-*uslûb al-hakîm* are not just phenomena in classical sources; on the contrary, they are methods that exist in life and that people use in their social relations. Because in some places, when it is used as a tool to compliment the addressee, it brings benefit and interest to the speaker, and in other places, it concludes a boring conversation in a polite way in favor of the speaker. This art, which sometimes contains more comprehensive information with the intention of education, sometimes draws attention to the wisdom behind events rather than their cause. Our study includes the way the art of al-*uslûb al-hakîm* is handled in Arabic rhetoric, its relationship with similar arts that may be confused, and examples of its use in the Qur'an, hadiths and Arabic literature. There are differences in the naming and handling of some arts due to the phases of rhetoric and the different schools that have formed. An art that was called "iham" in a period can sometimes be treated as "tavriyah" or "mugalatah" by a rhetorician of a different school. The art of al-*uslûb al-hakîm* has also been given different names according to different periods and schools. While some of these nomenclatures do not affect the definition and classification, some nomenclatures put the art of al-*uslûb al-hakîm* directly into the field of another art. In our study, the relationship between the arts of al-*kavlu bi'l-muceb* and *tavriyah*, which has a similar method and purpose, with the art of al-*uslûb al-hakîm*, which constitutes the basis of our subject; and the points of divergence and commonality are mentioned. At this point, the words "uslub/style" and "hakim" are analyzed semantically and then the composition of al-*uslûb al-hakîm*, which consists of these two words, is explained linguistically and idiomatically and the connection between them is mentioned. In the selection of examples of the art of al-*uslûb al-hakîm* in the Qur'an, verses that don't require detailed exegetical research and on which the rhetoricians agree have been preferred. Similarly, in hadith narrations, narrations that don't require detailed hadith *tahrij* knowledge have been prioritized.

Keywords: Arabic language and rhetoric, Style, Rhetoric, al-Uslûb al-hakîm, Literature.

* This study was prepared on the basis of the master's thesis titled "*The Art of al-Uslûb al-hakîm in the Hadiths and Example of Bukhari*" completed at the Institute of Social Sciences of Istanbul University.

GİRİŞ

Üslup kavramı genel olarak *bir edebî türün ifade ediliş şekli, tarz, yöntem ve kelimeleri yerli yerinde kullanma* gibi bazı kavramlarla açıklanmaktadır.¹ Semantik açıdan Arapça “S-l-b” kökünden türeyen bu kelime; *metot, yol ve yöntem* gibi anlamlara gelmektedir.

Üslup kavramı edebî sahada “kişinin duygu ve düşüncelerini yazılı veya sözlü şekilde ifade etmek için kendisine özgü kelime ve ifadeler kullanması” yönteminin bir karşılığı mahiyetindedir. Bakış açısına göre farklı açıklamaları bulunan üslup kelimesi, bir edebiyatçı olan Recâizâde Mahmut Ekrem (ö. 1914) tarafından merkeze sanatçı konarak şu şekilde tanımlanmaktadır:

“Üslûb dediğimiz şey her şahsın efkâr u mülâhazâtını ta’bîrdeki tarz-ı mahsûsudur. Herkesin üslûb ifadesi efkâr ve mulâhazâtının kalıbıdır. Söylediği, yazdığı şeyler o kalıba girdikçe sâhibini teşhîs edecek kadar başka bir sûret ve şekil iktisâb eder.”²

Recâizâde’nin bu üslup tanımı ve Buffon’dan yaptığı “*Üslûb-ı beyân aynıyle insandır*” çevirisi³, üslup ile insan kavramlarının özdeşleştirildiğini göstermesi bakımından kıymetlidir. Cenap Şahabettin’in (ö. 1934) “*Edâ-yı lisân timsâl-i insandır*” tanımı da aynı minvalde değerlendirilebilmektedir.⁴

Dilbilimciler ise bu kavramı genel olarak “dilini doğru kullanılması”⁵ şeklinde tanımlamaktadır. Bu bakış açısına göre de üslup kavramının insan ve kullandığı iletişim aracından ayrı düşünülmemeyeceği sonucuna varılabilir. Zira dil, ifade için bir araçtır. Üslup ise ifadenin konuşana özgü şeklidir. “Her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır” atasözünde olduğu gibi her şahsın nevi şahsına münhasır bir işi yapma metodu ve kendini ifade etme yöntemi söz konusudur. Söylenen bir söze veya sorulan bir soruya cevap verme şekli de kişiden kişiye değişebilmektedir. Verilen cevapların kısalığı, uzunluğu ve içerik olarak soruyu kapsayıcılığı gibi bazı durumlarda verilen cevap edebî olarak farklı bir kisveye bürünmekte ve muhatabında beklenenden daha büyük bir etki bırakmaktadır. İşte muhatap üzerinde farklı bir tesirde bulunan ve onu beklemediği bir cevapla karşı karşıya bırakan edebî sanatlardan birisi de el-üslûbu’l-hakîm sanatıdır. Temeli bir diyalogda veya soru-cevapta cevabın beklenenden farklı olmasına dayanan bu sanat, Arap belâğati içerisinde bed’î sanatlarından birisi olarak ele alınmaktadır. Bu çalışma, el-üslûbu’l-hakîm sanatının kavramlaşma sürecini ve benzer sanatlarla ilişkisini ele almakta ve bu sanata dair başta Kur’ân-ı Kerîm ve hadisler olmak üzere Arap edebiyatı literatüründe yer alan örneklerinden bazılarını işlemektedir. Gerek İslâm literatüründe gerekse de edeb külliyyatında yer alan örneklerin sayısının çok olması hasebiyle çalışmanın hacmi de dikkate alınarak konunun anlaşılmasına kâfi gelecek miktarda örnek verilmiştir.

1. SEMANTİK VE ISTİLÂHÎ AÇIDAN el-ÜSLÛBU’L-HAKÎM SANATI

Ebu’l-Bekâ el-Kefevî’nin (ö. 1095/1684) semantik açıdan “sağlam, mükemmel her söz”⁶ olarak tanımladığı bu sanatın tanım ve tasnifini ilk olarak Sekkâkî (ö. 626/1229) ortaya koymuştur. Sekkâkî el-üslûbu’l-hakîm sanatını, “muhatabın beklemediği bir şeyle ona cevap vermek veya soru sorana talep etmediği bir cevap vermek”⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Mezkûr sanata dair müstakil risâle yazan Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) ise “Üslûbu’l-hakîm;

¹ Mehmet Önal, *Edebî Eserde İfade* (Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2001), 49.

² Recâizâde Mahmut Ekrem, *Talim-i Edebiyat* (İstanbul, Mihran Matbaası, 1299/1881), 61.

³ Recâizâde *Talim-i Edebiyat*, 62; Nakilde bulunduğu eser için bkz. “Le style c’est l’homme-mème”, Georges-Louis Leclerc, Comte de Buffon, Âlim Kahraman, “Üslup”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/388.

⁴ Ahmet Çoban, *Edebiyatta Üslup Üzerine* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 14.

⁵ Ahmet Çoban, *Edebiyatta Üslup Üzerine*, 15.

⁶ Ebu’l-Bekâ el-Kefevî el-Hanefî Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kırîmî, *el-Külliyât: Mu’cemün fi’l-mustalahât ve’l-furûki’l-luğaviyye*, thk. Adnân Derviş-Muhammed Mısıri (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1998), 111.

⁷ Sekkâkî Ebû Ya’kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî, *Miftâhu’l-ülûm*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1987), 327.

makamın gerektirdiği bir hikmete yahut zeki kimselerin anlayabileceği incelikte bir nükteye binaen konuşmanın gidişatının aksine bir cevap vermektir”⁸ değerlendirmesinde bulunmaktadır.

el-Üslûbu'l-hakîm; Arapça “S-l-b” kökünden türeyen *üslûb* ile “H-k-m” kökünden müştak *hakîm* kelimelerinden oluşan bir terkiptir. “S-l-b” kökünün “bir şeyi, çeviklikle ve zorla almak”⁹ şeklindeki tanımı dikkate alındığında lugavî anlam ile ıstılâhî anlam arasında bir bağ olduğu görülecektir. Zira konuşan kişi, duygu ve düşüncelerini dile getirmek istediğinde binlerce kelime arasından, duruma ve makama uygun olan lafızları mahir bir şekilde temyiz ederek kullanır ve kendi üslubunu oluşturur.

“H-k-m” kökünden müştak *hakîm* kelimesi de sözlükte ‘âlim, hikmet sahibi kişi’¹⁰ olarak açıklanmaktadır. “H-k-m” kökünün barındırdığı “yasaklama ve men etme” anlamından hareketle hikmet kelimesi de cehaleti engellemesi cihetiyle aynı manada mukayese edilmiştir.¹¹ “Âlim, işinde mahir, yetenekli kişi ve hikmet sahibi”¹² anlamlarına da gelen *hakîm* kelimesinin “mani olmak” ve “işini düzgün yapmak” anlamlarını, ıstılâhî anlamıyla ilişkilendirerek bu ifadeyi; “maksadını ifade ederken yanlış yapmaktan sakınan ve muktezâyı hâle uygun üslubu doğru ve mahir bir şekilde kullanan kişi” şeklinde tanımlamak mümkündür.

Üslûb ve *hakîm* kelimelerinden oluşan bu terkinin ifade ediliş şeklinde “üslûbu'l-hakîm” ve “el-üslûbu'l-hakîm” olarak lafzen iki farklı kullanım söz konusudur. Aralarında İbn Hicce (ö. 837/1434) ve Abdulkâdir Hüseyin gibi bazı müelliflerin bulunduğu bir grup belâgatçı bu terkiibi, أسلوب الحكيم “üslûbu'l-hakîm” şeklinde أسلوب kelimesini, elif-lam olmadan kullanmakta; Sekkâkî ve onun ekolünü takip eden bazı edipler ise الأسلوب الحكيم “el-üslûbu'l-hakîm” şeklindeki isimlendirmeyi tercih etmektedir. “el-Üslûbu'l-hakîm” şeklindeki kullanımda bu terkip, “hikmetli üslup” anlamında bir sıfat tamlaması oluşturmakta ve hikmet vasfı, üsluba ait kılınmaktadır. Öte yandan bu terkip, “hikmet vasfına sahip kişinin üslûbu” anlamında “üslûbu'l-hakîm” olarak ifade edildiğinde ise bu tamlama izâfet yani isim tamlaması şeklinde olmakta ve hikmet vasfı da konuşan kişiye ait kılınmaktadır. Bu iki farklı kullanım sadece lafzî olup, bu sanatın tarif ve çeşitlerinde herhangi bir farklılık oluşturmamaktadır.

Kazvîni (ö. 739/1338) *el-İzâh* adlı eserinde Sekkâkî'nin getirdiği el-üslûbu'l-hakîm tanımına ilavelerde bulunarak bu sanatı şu şekilde açıklamaktadır:

“el-Üslûbu'l-hakîm; kastedilmeye daha uygun olduğuna dikkat çekmek için muhatabın kelâmını, kastettiğinin dışında bir manaya hamletmek suretiyle muhataba beklemediği bir cevap vermektir. Veya durumuna daha uygun olduğuna yahut onun için daha mühim olduğuna dikkat çekmek için soru soran kişinin sorusunu başka bir soru yerine koymak suretiyle soru sorana istemediği bir cevap vermektir.”¹³

Kemalpaşazâde ise bu sanata dair şu izahatta bulunmuştur:

“Üslûbu'l-hakîm; makamın gerektirdiği bir hikmete yahut zeki kimselerin anlayabileceği incelikte bir nükteye binaen konuşmanın gidişatının aksine bir cevap vermektir. (Cevapta

⁸ Abdullah el-Cuyûsî ve Muhammed Tavâlibe, “Risâletün fî'l-Üslûbi'l-Hakîm li İbni Kemâl Bâşâ (Dirâse ve Tahkîk)”, *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fî'd-dirâsâti'l-İslâmiyye: Mecelle 'ilmiyye 'âlemiyye mühakkeme*, 5/2 (2009), 132.

⁹ İbn Fâris Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru'l-fikrati'l-'Arabî, 1979), 6/92.

¹⁰ Cevherî Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *Tâcü'l-luğa; ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, (Beyrut: Dâru'l-'ilmi li'l-melâyin, 1987), 5/1901.

¹¹ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, 2/92.

¹² Râzî Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir el-Hanefî, *Muhtârü's-Sihâh*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 78.

¹³ Kazvîni Celalüddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer b. Ahmed b. Muhammed, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga* (Beyrut: Dâru'l kütübi'l-'ilmiyye, 2002), 70.

hitabın muktezasından udûl etmektir.) Bu cevap kelâmı, kendi manasına ihtimal olacak şekilde mütekellimin kastı dışındaki bir manaya hamletmek suretiyle veya soru sorana kastı dışında cevap vermek şeklinde olabilir.”¹⁴

Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) ise bu sanata, “mütekellime, önemli olanı terk ettiğini ima etmek için onun için önemli olanı söylemekten ibarettir”¹⁵ açıklamasını getirir. Fakat bu tarifin, genel kabul olan ve Sekkâkî'nin belirttiği el-üslûbu'l-hakîm sanatının kısımlarını tam olarak kapsamadığı düşünülmektedir. Ayrıca bu sanat, her zaman “mütekellimin önemli olanı terk ettiğini iddia etmek veya mütekellime, sadece önemli olanı söylemek suretiyle cevap vermek” gayesiyle kullanılmamaktadır. Şöyle ki Cürcânî'nin yapmış olduğu bu tanımı, el-üslûbu'l-hakîm sanatının kullanım gayelerinden ve sözün muktezâ-yı zâhirin dışına çıkma nedenlerinden biri olarak kabul etmek mümkündür. Zira muhataba farklı cevap vermenin pek çok sebebi olabilir. Örneğin, sorduğu sorularla muhatabını bunaltarak bezdiren kişiye ondan kurtulmak adına beklemediği şekilde bir cevap verilebilir. Örnekler üzerinden incelediğimizde daha net görüleceği şekilde bu sanat, sosyal hayatta kişiye önemli avantajlar sağlayan, aynı zamanda da muhatabı irşad etme ve ikazda bulunma, gibi dinî ve ahlaki ilkelere temas eden gayesi çok yönlü bir ifade aracıdır.

2. el-ÜSLÛBU'L-HAKÎM SANATININ DOĞUŞU VE İSİMLENDİRİLME PROBLEMİ

Câhiz (ö. 255/869) eseri *el-Beyân ve't-tebyîn*'de “minel-Luğzi fi'l-cevâb”¹⁶ başlığı altında “cevapta bilmece” sanatından söz etmiş ve burada ele aldığı konu ve örnekler de el-üslûbu'l-hakîm sanatının tarihteki ilk müstakil bahsi olarak kabul görmüştür. Ayrıca Câhiz isim vermeden “dinleyenin, söz sahibinin kastettiği manalara ve maksadına yöneldiği kelâm” şeklinde bir ifade türünden bahsetmekte ve buna dair birçok örneği de nakletmektedir.¹⁷ Câhiz'in herhangi bir kavramlaştırmada bulunmadan el-üslûbu'l-hakîme yapmış olduğu bu işaret, kavramlaşma sürecinde bu sanatın temelini oluşturmuş ve kendisinden sonra gelen belâgatçıların bu sanata yönelmesine vesile olmuştur.

İlk dönem belâgatçılarından olan Sekkâkî bu konuyu meânî ilmi içerisinde “sözün muktezâ-yı zâhirin dışına çıkması” konusunda ele almakta; Seyyid Şerîf el-Cürcânî ise bu sanata “iltifât” bölümünde, “sözün gâibten muhataba dönmesi” kısmında yer vermektedir. Başlangıçta diğer ilimler içerisinde ele alınan bed'î ilmi, konularıyla birlikte müstakil bir ilim olarak ele alınmaya başlayınca el-üslûbu'l-hakîm sanatı bu ilimde muhassinât-ı maneviyye türlerinden birisi olarak kabul edilmiştir.

Câhiz'in zımnen işaret ettiği bu sanat¹⁸, Abdulkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) tarafından “muğâlata” olarak adlandırılmış¹⁹, Sekkâkî tarafından tarifi yapılarak “el-üslûbu'l-hakîm” şeklinde ele alınmıştır.²⁰ İbn Ebî'l-İsba' (ö.654/1256) tarafından ise “el-kavlu bi'l-mûceb” olarak kullanılmıştır.²¹ Şimdi bu sanat için kullanılan farklı isimlendirmeler ele alınacak ve aralarındaki farklılıklara değinilecektir.

2.1. Kavramı el-Üslûbu'l-hakîm Olarak Kullananlar

el-Üslûbu'l-hakîm sanatına dair müstakil kavram kullanan ilk kişi Sekkâkî olup isimlendirmede “el-üslûbu'l-hakîm” ifadesini tercih etmiştir. Seyyid Şerîf el-Cürcânî de “el-

¹⁴ Abdullah el-Cuyûsî-Muhammed Tavâlibe, “Risâletün fi'l-Üslûbi'l-Hakîm”, 132.

¹⁵ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el- Hanefî, *Mü'cemü't-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Miñşâvî (Kahire: Dâru'l-fazîle, 2004), 22.

¹⁶ Câhiz Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî bi'l-Velâ el-Leysî Ebû Osmân, *el-Beyân ve't -tebyîn*, (Beirut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2001), 2/100.

¹⁷ Câhiz, *el-Beyân*, 2/193.

¹⁸ Câhiz, *el-Beyân*, 2/193.

¹⁹ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz* (Kahire: Matba'atü'l-medeni, t.y.), 138.

²⁰ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 327.

²¹ İbn Ebî el-İsba' Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülâzîm b. Abdilvâhid b. Zâfir el-Mısrî, *Tahrîru't-tahbîr: fi snâ'ati's-şî'ri ve'n-nesri ve beyâni i'câzi'l-Kur'ân*, thk. Yahyâ Murâd (y.y., t.y.), 359.

üslûbu'l-hakîm"²² ifadesini kullanan ediplerendir. İbn Hicce ise *Hizânetü'l-edeb*'de "el-Kavlu bi'l-mûceb, buna "üslûbu'l-hakîm" denir"²³ ifadesiyle isimlendirme olarak "el-üslûbu'l-hakîm" tercihinde bulunmaktadır.

Sekkâkî'nin tarifinden de anlaşılacağı şekilde el-üslûbu'l-hakîm iki kısımdan müteşekkildir:

1- Konuşan tarafından muhatabın sözünün farklı bir manaya hamledilmesi ve beklenen bir cevap vermek yerine onun için daha uygun olduğu düşünülen farklı bir cevabın verilmesidir.

2- Soru soran kişiye sorduğu soru yerine asıl sorması gereken soru üzerinden cevap verilmesidir.

Kazvîni ise bu kısımları şu şekilde açıklamaktadır:

"Ya muhatabın sorduğu soruyu bırakıp sormadığı bir soruya cevap vermek veya bu soruyu sorması gerektiği veya bu manayı kastetmesi gerektiğine işaret etmek için muhatabın sözünü kastetmediği bir manaya hamletmek suretiyle gerçekleşmektedir."²⁴

2.2. Kavramı el-Kavlu bi'l-mûceb/mûcib Şeklinde Kullananlar

el-Üslûbu'l-hakîm kullanımında olduğu gibi bu sanatın da "el-kavlu bi'l-mûceb" ve "el-kavlu bi'l-mûcib" şeklinde iki farklı ifade şekli bulunmaktadır. *mûceb* şeklinde ism-i mefûl formunda kullanıldığında "sözün ayrılmaz bir parçası olarak veya muhatabın ifadesinin sonuçlandığı şekilde bir söz söylemek" anlamına gelirken; *mûcib* şeklinde ism-i fâil olarak ifade edildiğinde ise "muhataba sözünün gerektirdiği bir ifade ile son sözü söylemek" manasını vermektedir.²⁵

Bu sanatı "el-kavlu bi'l-mûceb" şeklinde adlandıran ilk kişi İbn Ebi'l-İsba'dır.²⁶ İbn Ebi'l-İsba' *Tahrîru't-tahbîr*'de bu sanatı şu şekilde tanımlamaktadır:

"Mütekellimin bir söz söylemesi üzerine muhatabın, mütekellimin kelâmından her bir sözü alıp onun lafızlarından mütekellimin manasının aksine cümle kurmasıdır. Bu sanatın aslı, hasma onun sözleriyle cevap vermektir."²⁷

İbn Ebi'l-İsba' bu sanata dair şu örneği nakleder:

ضَاعَتْ وَلَكِنْ مِنْكَ يَغْنِي لَوْ تَعِي	إِنْ قَالَ: قَدْ ضَاعَتْ فَيُضِدُّ أَنْهَا
وَقَعَتْ وَلَكِنْ مِنْهُ أَحْسَنُ مَوْجِعٍ	أَوْ قَالَ: قَدْ وَقَعَتْ فَيُضِدُّ أَنْهَا

"Şayet derse ki: Kayboldu, doğru söyler o kaybolmuştur.

Fakat senden kaybolduğunu kastediyor, ah anlasan!

Ya da o derse ki: Düştü, doğru söyler, o düşmüştür.

Fakat ondan daha güzel bir yere düşmüştür."

Şair, muhatabının ifadesindeki ضَاعَتْ وَقَعَتْ kelimelerini farklı bir manaya hamletmekte ve ona cevap vermek için kullanmaktadır. Şöyle ki, kendisine emanet bırakılan eşyanın kaybolduğunu söyleyen kişiye cevap veren şair; "kaybolma" kelimesini farklı yorumlayarak malın, sahibi için bir kayıp olduğu ve gerçekte emanet edilen kişinin bu malı gasp ettiği imasında bulunmaktadır. Yine "düşmek" kelimesini de gerçek anlamı dışında farklı bir şekilde ele almakta ve mal

²² Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Mü'cemü't-Ta'rifât*, 22.

²³ İbn Hicce Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alf b. Abdillâh el-Hamevî, *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2004), 1/258.

²⁴ Kazvîni, *el-İzâh*, 70.

²⁵ Hasan Uçar, "Arap Dili Belâgatında el-Kavl bi'l-Mûcib ve Kur'ân-ı Kerim'deki Uygulamaları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (2013), 173.

²⁶ Hillî Ebü'l-Mehâsin Safıyyüddîn Abdülazîz b. Serâyâ b. Alf et-Tâif es- Senbesî, *Şerhu'l-Kâfiye el-Bed'iyye: fi 'ulûmi'l-belâgati ve mehâsini'l-bed'iyye*, thk. Nesîb Neşâvî (Beyrut: Dâr Sâdır, 1991), 96.

²⁷ İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-tahbîr*, 359.

tutkusunun emanet edilen kişinin kalbine düşmesine ve o emanet malı böylece gasp etmesine yorumlamaktadır.²⁸

Kazvîni, *el-Îzâh*'da meânî ilmi konuları arasında kelâmın muktezâ-yı zâhirin dışına çıktığı durumları ele alırken “Sekkâkî'nin “el-üslûbu'l-hakîm” diye adlandırdığı da bunlardan birisidir” ifadesini kullanmakta²⁹ fakat hem *el-Îzâh* da hem de *et-Telhîs* adlı eserlerinde bu sanatı bedî' ilmîne dâhil ederek “el-kavlu bi'l-müceb” şeklinde şöyle açıklamaktadır:

“el-Kavlu bi'l-müceb iki kısımdır. Birincisi, muhatabın, hüküm ispat etmek için kelâmında bir sıfat kullanması, senin de muhatabın hükmünün sübûtu hakkında bir itiraz getirmeksizin o sıfatı başka bir şey için getirmendir. Örneğin;

يَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ

Onlar: *Andolsun, eğer Medine'ye dönersek, üstün olan, zayıf olanı oradan mutlaka çıkaracaktır, diyorlardı. Hâlbuki asıl üstünlük, ancak Allah'ın, Peygamberinin ve müminlerindir. Fakat münâfıklar bunu bilmezler.* (Münâfikûn 63/8)

Onlar *الْأَعَزُّ* kelimesi ile kendi gruplarından, *الْأَذَلُّ* kelimesi ile de müminlerden kinâye yaptılar ve çıkarma hükmünü üstün olanlara verdiler. Allah Teâla, çıkarma hükmünü bu iki gruptan biri üzerinde sabit kılmaksızın onlara, üstünlük vasfının Allah, onun Rasûlü ve müminler için olduğunu söyleyerek cevap verdi.³⁰

İkincisi, başkasının kelâmındaki bir lafzı, o lafza ihtimali olan bir karine zikrederek, kastettiğinin dışında bir manaya hamletmektir. İbn Haccâc'ın şu sözünde olduğu gibi:

قُلْتُ: تَقَلَّتْ إِذْ أَتَيْتُ مَرَارًا قَالَ: تَقَلَّتْ كَاهِلِي بِالْأَيَادِي
قُلْتُ: طَوَّلْتُ، قَالَ: لَا، بَلْ تَطَوَّلْتُ وَ أَتْرَمْتُ، قَالَ: حَبْلٌ وَدَادِي

“Defalarca geldiğim için size yük oldum, dedim.

Sen yaptığın iyiliklerle bana yük oldun, dedi.

(Kalmayı uzatarak) Sizi usandırdım, dedim. Bana lütufta bulundunuz, dedi.

Rahatsız ettim, dedim. Dostluk bağlarını sağlamlaştırdın, dedi.”³¹

Buradaki *تَقَلَّتْ* ve *أَتْرَمْتُ* kelimelerinde muhataba, sözlerinin kastı dışındaki anlamlara hamledilmesi suretiyle cevap verilmiştir. Defalarca gelerek yük olduğunu söyleyen kişiye şair, ‘yük olmayı’ farklı değerlendirerek onu ağırlamaktan memnun olduğunu ifade etmiştir. Yine ikinci beyitteki *أَتْرَمْتُ* kelimesini “usandırmak” anlamında kullanan muhatabına, bu kelimeyi bir diğer anlamı olan “sağlamlaştırmak” manasına hamlederek, ziyaretinin dostluğu pekiştirdiğini belirtmiştir.”³²

Kazvîni'nin tanımından da anlaşıldığı üzere el-kavlu bi'l-müceb sanatı iki kısımdan ibarettir. Birinci kısım, “başkasının kelâmında bulunan ve üzerine bir hüküm bina edilen bir sıfatı, dinleyicinin bu hükmün olumlu veya olumsuz oluşuna dokunmadan söz konusu sıfatı başka bir şeye nakletmesi” şeklinde olur. Diğer bir ifadeyle “bir kimsenin, kendinde var diye iddia ettiği hükmün, aslında onda bulunmadığını kinâye yoluyla ifade etmek” şeklindedir. İkinci kısım ise, muhatabın sözünü, kastı dışında bir manaya hamletmek suretiyle cevap vermektir.³³ Bu ikinci kısım, el-üslûbu'l-hakîm sanatının “sözünü kastı dışındaki bir manaya hamletmek suretiyle muhataba beklemediği bir cevap vermek” kısmına benzetilmekte ve her iki sanatın da aynı olduğu izlenimini vermektedir. Fakat el-kavlu bi'l-müceb ve el-üslûbu'l-

²⁸ Bkz. Ali Bulut, *Bedî' İlmi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 187.

²⁹ Kazvîni, *el-Îzâh*, 70.

³⁰ Kazvîni, *el-Îzâh*, 287-288.

³¹ Kazvîni, *el-Îzâh*, 287-288; Kazvîni, *et-Telhîs ft 'ulûmi'l-belâga*, nşr. Abdurrahmân el-Berkûtî (Mısır: Dârü'l-fikri'l-'Arabî, 1932), 386-387.

³² Bkz. Ali Bulut, *Bedî' İlmi*, 185.

³³ Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedî' İlmi ve Sanatları* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2018), 135-136; Ali Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 265-266.

hakîm, farklı özellik ve kullanım gayesine sahip iki ayrı sanattır. Aralarındaki benzer noktalar ve ayrıştıkları yönler çalışmanın bir sonraki başlığında örnekler üzerinden ele alınacaktır.

Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) eseri *el-İtkân*'da el-kavlu bi'l-mûceb sanatını işlerken bu sanatın ikinci kullanım şekli için şu değerlendirmede bulunmaktadır:

“Bu kısım için Kur’ân-ı Kerîm’de sadece tek örnek bulabildim. O da şu ayettir:³⁴

وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤَدُّونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أَدُنُّ قُلُّ أَدُنُّ خَيْرٌ لَكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ يُؤَدُّونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٦١﴾

(Yine o münafıklardan:) O (Peygamber, her söyleneni dinleyen) bir kulaktır, diyerek peygamberi incitenler de vardır. De ki: O, sizin için bir hayır kulağıdır. Çünkü o Allah'a inanır, müminlere güvenir ve o, sizden iman edenler için de bir rahmettir. Allah'ın Rasûlüne eziyet edenler için mutlaka elem verici bir azap vardır. (Tevbe 9/61)”

İbn Ma’sûm el-Medenî (ö. 1120/1708) *Envâru'r-Rebî'* adlı eserinde bu ayet için şöyle bir izahatta bulunmaktadır:

“هُوَ أَدُنُّ o kulaktır, diyenlere sanki şöyle cevap verildi:

نعم هو أذن. ولكن نغم الأذن. أي هو أذن كما قلتم إلا أنه أذن خير. لا أذن سوء.

Evet, o bir kulaktır. Fakat o ne güzel bir kulaktır. Yani o sizin dediğiniz gibi kulaktır ama hayır (iyilik) kulağıdır. Kötülük kulağı değildir.”³⁵

Ayette yer alan “هُوَ أَدُنُّ” ifadesini “O, her duyduğunu dinleyip onaylayan kimsedir” anlamında kullanan münafıklara, onların kastetmediği “hayır kulağı (hayrı işiten ve onaylayan)” manası ile cevap verilmiştir.

2.3. Kavramı Muğâlata Olarak Kullananlar

Abdulkâhir el-Cürçânî eseri *Delâilü'l-i'câz*'da, sadâret hakkına sahip olan kelimeleri ele alırken, مثل kelimesinin açıklamasında el-üslûbu'l-hakîm sanatına örnek olarak verilen Haccâc (ö. 145/762) ile Kaba'serî arasındaki diyalogu zikrederek “Haccâc'ın عَلَى الْأَذْهَمِ dediği kişinin, muğâlata yoluyla مِثْلُ الْأَمِيرِ يَحْمِلُ عَلَى الْأَذْهَمِ وَالْأَشْهَبِ demesi gibi” ifadesini kullanmaktadır. Abdulkâhir el-Cürçânî bu ifadesinde herhangi bir kavrama değinmeksizin sadece Kaba'serî'nin verdiği cevaba سَبِيلِ الْمَعَالِطَةِ demek ve ilave bir açıklama getirmemektedir.³⁶

Muğâlata kelimesini Seyyid Şerîf el-Cürçânî “madde veya sûret yönünden yanlış kıyas”³⁷ olarak tanımlamakta; Cevherî (ö. 400/1009) ise “hata yapmak”³⁸ olarak ifade etmektedir. Bu kelime belâgat kaynaklarında ise istilâhî olarak “muğâlata-yı maneviyye” ismiyle ele alınmaktadır. Ziyâuddîn İbn Esîr (ö. 637/1239), muğâlata-yı maneviyye için “Bu tür, içerisinde tevriye olduğu için kelâmda kullanılan en tatlı ve hoş türdür. Bu türün hakikati, benzeri ve zittî olan manalardan birini kullanmaktır”³⁹ değerlendirmesinde bulunmaktadır.

Bazı kaynaklarda “tevriye” sanatı olarak da ele alınan muğâlata kelimesi, içerisinde pek çok sanatın yer aldığı kapsamlı bir ifade üslûbudur. Sekkâkî tevriye sanatını, “ihâm”⁴⁰ olarak işlemektedir. Bu sanat, yakın ve uzak olarak iki anlamı olan kelimeden, ilk anlaşılan

³⁴ Süyûtî Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (y.y.: Heyeti'l-Mısriyye el-'âmme li'l-kitâb, 1974), 4/65.

³⁵ Medenî Sadrüddîn Alî Hân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed Ma'sûm el-Hüseynî, *Envâru'r-rebî' fî envâ'i'l-Bedî'*, thk. Şâkir Hâdî Şükr (Necef: Matbaatu'n-Nu'mân, 1968), 2/200.

³⁶ Abdulkâhir el-Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, 138.

³⁷ Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Mü'cemü't-Ta'rifât*, 187.

³⁸ Cevherî, *Tâcü'l-luğa*, 3/1147.

³⁹ Ziyâuddîn İbn Esîr, *el-Meselü's-sâir fî edebi'l-kâtibi ve's-şâ'ir* (Kahire: Dâru nahdati Mısır, t.y.), 3/76.

⁴⁰ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 427.

değil de uzak olan anlamı kastetmek şeklinde gerçekleşir. Bu açıdan bakıldığında Cürcânî'nin "mugâlata" kelimesinden kastının el-üslûbu'l-hakîm sanatı olmadığı aşikârdır. Yine de muğâlata sanatı; tevriye, el-üslûbu'l-hakîm ve el-kavlu bi'l-mûceb gibi pek çok sanatta kısmen de olsa bulunmaktadır. Tevriye sanatının el-üslûbu'l-hakîm ile karşılaştırılması bir sonraki başlıkta işlenecektir.

3. el-ÜSLÛBU'L-HAKÎM SANATININ BENZER SANATLARLA İLİŞKİSİ

Arap belâğati içerisinde yer alan bazı sanatlar, kullanım alanlarının ortak olması ve aynı argümana ve metoda sahip olması gibi bazı nedenlerden ötürü bazen aynı sanat gibi kabul edilmiştir. Bu karışıklığa sahip olan sanatlardan birisi de el-üslûbu'l-hakîm sanatıdır. Bu sanat, bazen bir kısmı ortak olan el-kavlu bi'l-mûceb ile bazen de kullanım gayesinin benzer olmasından ötürü tevriye sanatı ile karıştırılabilmektedir. Şimdi bu üç sanat arasındaki etkileşim ve farklılıkları bazı örnekler üzerinden ele almaya çalışacağız.

3.1. el-Kavlu bi'l-mûceb Sanatıyla İlişkisi

el-Üslûbu'l-hakîm sanatı bazı belâgat kaynaklarında el-kavlu bi'l-mûceb ile aynı sanatmış gibi kabul edilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bazı belâgatçılar bu sanat için *el-üslûbu'l-hakîm* bazıları ise *el-kavlu bi'l-mûceb* isimlendirmesini tercih etmişlerdir. İki sanat arasında benzer yönler olsa da aralarında bazı farklar bulunmaktadır.

İbn Ebî'l-İsba' *Bedî'u'l-Kur'ân*'da bu iki sanat arasındaki farklılığı şöyle açıklamaktadır:

"Bazı âlimler buna, Câhiz'in bahsettiği el-üslûbu'l-hakîmle aynı türdür, derler. Hakikatte ise el-kavlu bi'l-mûceb, el-üslûbu'l-hakîmden farklıdır. Her ne kadar ikisi de kelâmın muktezâ-yı zâhirin dışına çıkması konusunda aynı olsalar da, gaye ve sonuç itibarıyla farklıdır. Zira el-kavlu bi'l-mûcebin amacı, mütekellimin kelâmını reddetmek ve onun kastettiği manaların aksini söylemektir. el-Üslûbu'l-hakîmin amacı ise mütekellimin kelâmını, kastettiğinin dışında bir manaya hamlederek beklemediği bir şekilde cevap vermektir."⁴¹

Bu sanatlar arasındaki farka İbn Ma'sûm el-Medenî ise şu şekilde değinmektedir:

"Bu iki sanat, sözün muktezâ-yı zâhirin dışına çıkması konusunda ortak olup gaye yönünden birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Zira el-kavlu bi'l-mûcebin gayesi, mütekellimin kelâmını reddetmek ve onun manasının aksini kastetmektir. el-Üslûbu'l-hakîm sanatının gayesi ise, kastedilmeye daha evlâ olduğuna dikkat çekmek için sözünü kastı dışında bir manaya hamletmek suretiyle muhataba beklemediği bir cevap vermek veya soru soran kimseye; durumuna daha uygun olduğunu göstermek veya onun için daha evlâ olduğuna dikkat çekmek gayesiyle sorduğu soruyu farklı bir soru yerine koyarak cevap vermektir."⁴²

Ahmed Emîn eş-Şîrâzî ise bu iki sanat arasındaki ayrıma farklı bir bakış açısı getirerek şöyle demektedir:

"Bu iki sanat arasındaki farklılık, kullanma amacındadır. Mütekellimin el-kavlu bi'l-mûceb sanatını kullanmasındaki amacı, muhabbet ve şaka yapmaktır. el-Üslûbu'l-hakîmdeki maksadı ise, muhatabın dikkatini, kastının dışındaki mananın, onun durumuna daha uygun olduğu noktasına çekmektir."⁴³

Sonuç olarak el-kavlu bi'l-mûceb sanatının, "muhatabın kelâmını başka bir şeye hamletmek" kısmı ile, el-üslûbu'l-hakîmin "muhataba beklemediği bir cevap vermek" kısmının benzerlik göstermesi ve verilen örneklerin bir çoğunun aynı olması, bu iki sanatın aynı olduğu kanaati izlenimini verse de iki sanat birbirinden farklıdır. Zira el-üslûbu'l-hakîmde muhatabın sözünün reddi ve muradının zıttı olan bir cevapla mukabelede bulunma durumu söz konusu değildir. Aksine muhataba, onun için en doğru ve uygun olacağı imasıyla, beklemediği bir karşılık verilmektedir. el-Kavlu bi'l-mûceb'de ise, muhatabın kullandığı bir

⁴¹ İbn Ebî el-İsba', *Bedî'u'l-Kur'ân*, thk. Hanefî Muhammed Şeref (Kahire: Dâru nahdati Mısır, t.y.), 314.

⁴² Medenî, *Envâru'r-rebî'*, 2/209.

⁴³ Ahmed Emîn eş-Şîrâzî, *el-Belîg: fî'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'* (y.y.: Matbaatu neşri'l-İslâmî, 2001), 278.

kelime alınmakta ve o kelimeyle muhatabın kastetmediği ve muradının aksine olan bir cevapla mukabelede bulunulmaktadır.

3.2. Tevriye Sanatıyla İlişkisi

Îhâm, tevcîh, tehayyul ve muğâlata olarak da adlandırılan tevriye sanatı, "Mütekellimin, biri hakiki diğeri mecâzî veya hakiki iki manası olan bir müfred lafız zikretmesi, bu manalardan birisinin yakın olup lafzın kendisine delaletinin açık olması, diğeri mananın ise uzak olup lafzın kendisine delaletinin gizli olması ve böylece de mütekellimin uzak manayı murad etmesi ve yakın mana ile de bu uzak manayı gizlemesi" demektir.⁴⁴

Tevriye sanatının, el-üslûbu'l-hakîm veya el-kavlu bi'l-mûceb sanatlarından farklı olduğunu göstermek gayesiyle, bu sanatlar için sık kullanılan Haccâc ile Kaba'serî arasında geçen diyalogu mukayeseli analiz etmek yerinde olacaktır. Kıssa şu şekildedir:

"Haccâc, Kaba'serî'ye *لَأُخِمِّلَنَّكَ عَلَى الْأُدْهَمِ / Seni karaya (الأُدْهَمِ) oturtacağım, prangaya vuracağım*, der. Buradaki *الأُدْهَمِ* kelimesi, "kara-demir pranga-yağız at" anlamlarına gelir. Kaba'serî de ölüm fermanını veren Haccâc'a akıllı bir şekilde *الأُدْهَمِ* kelimesini yağız at anlamına hamlederek *مِثْلُ الْأَمِيرِ يَحْمِلُ عَلَى الْأُدْهَمِ وَالْأَشْهَبِ / Senin gibi bir emir yağız ve kır ata bindirir*, şeklinde cevap verir. Ancak Haccâc ısrarla, ben *الأُدْهَمِ* kelimesi ile *الحديد* demiri kastettim, der. Bunun üzerine Kaba'serî de yine ustaca *لَأَنَّ يَكُونَ خَدِيدًا خَيْرٌ مِنْ أَنْ يَكُونَ بَلِيدًا / Sert mizaçlı olması ahmak olmasından iyidir*, şeklinde *الحديد* kelimesini demir değil de sert mizaca hamlederek yanıt verir."⁴⁵

Kaba'serî, Haccâc'ın ifadesindeki "kara-demir pranga-yağız at" gibi pek çok anlamı bulunan *الأُدْهَمِ* kelimesini, muhatabının kastetmediği "yağız at" anlamına hamlederek cevap vermiştir. Bu söz, Haccâc açısından değerlendirildiğinde burada Haccâc'ın, kelimenin uzak anlamını değil, bizzat ölümle tehdit ettiği için kelimenin ilk akla gelen anlamını kastettiği açıktır. Dolayısıyla tevriye sanatı bu noktada ayrılmaktadır. Zira Haccâc, sözü söylediğinde uzak anlamı kastetmiş olsa, burada tevriye sanatından söz etmek mümkün olurdu. Fakat Haccâc'ın kastı bu şekilde değildir. Dolayısıyla bu ifade, Haccâc açısından tevriye sanatına girmemektedir. Muhatap tarafından bakıldığında ise, Kaba'serî cümlenin devamında, *الأُدْهَمِ* kelimesini "yağız at" anlamına hamletmiş ve *مِثْلُ الْأَمِيرِ يَحْمِلُ عَلَى الْأُدْهَمِ وَالْأَشْهَبِ* şeklinde karşılık vermiştir. Kaba'serî, muhatabı Haccâc'ın ifadesini onun kastetmediği bir anlama hamlederek karşılık verdiği için bu örnekte el-üslûbu'l-hakîm sanatı gerçekleşmiştir. Bu örnek, "başkasına ait sözü onun kastı dışındaki bir manaya hamletme" cihetiyle ortak olmaları hasebiyle el-kavlu bi'l-mûceb sanatı için de kullanılmaktadır.

4. el-ÜSLÛBU'L-HAKÎM SANATININ KULLANIM AMAÇLARI

Sosyal yaşamda kişinin başkaları ile olan diyaloglarında sıkça kullandığı ifade araçlarından birisi olan soru-cevap tekniğinde cevaplar şu şekilde olabilmektedir;

- * Soru-cevap arasında mutabakat olabilir. Bu durumda verilen cevap muhatabın beklediği ve istediği şekildedir.
- * Cevap, soruyu karşılamakla birlikte fazladan bilgi ve ayrıntı içerebilir.
- * Cevap, soruyu tam olarak karşılamayıp eksik bilgi içerebilir.
- * Cevap, sorudan bağımsız farklı bir konuya dair bilgi içerebilir.

Soru-cevap arasındaki bu durumlar dikkate alındığında, soru-cevap arasında mutabakat olmasının el-üslûbu'l-hakîm sanatıyla bir ilgisinin olmadığı görülmektedir. Zira

⁴⁴ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 427; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-belâgiyye ve tetavvurihâ* (Irak: Matba'atü'l-mecma'i'l-'ilmî el-'Irâkî, 1983), 2/116-117, 379-382, 383-390; Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedî' İlmi ve Sanatları*, 55-59; Ali Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 466-474.

⁴⁵ Kazvîni, *el-İzâh*, 70; Ali Bulut, *Bedî' İlmi*, 186.

tarifinde verdiğimiz üzere el-üslûbu'l-hakîm sanatı, cevabın beklenmedik bir şekilde olması esasına dayalıdır. Soru-cevap arasındaki diğer durumlar ise el-üslûbu'l-hakîm sanatını ifade etmektedir. Zira cevapta fazladan bir bilgi ve ayrıntı olması veya cevabın soruya nazaran eksik olması ve bilhassa cevabın sorulan soru dışında başka bir soru varmış gibi kullanılması muhatapın karşılığın beklediği bir durumdur. Edebî açıdan el-üslûbu'l-hakîm sanatının kullanım şekli ve gayeleri şu şekilde özetlenebilir:

- * Verilen cevabın muhatap için daha önemli ve uygun olduğuna dikkat çekmek
- * Doğruya yönlendirmek ve eğitmek
- * Sorulan soru da dâhil olacak şekilde benzer soruların önüne geçme adına genel bir cevap vermek
- * Normalde verilecek cevabın, anlaşılacağı ihtimalini düşünerek daha basit ve örnek içeren cevap vermek
- * Sorulan soruya verilecek cevap uzun ve detaylı ise, tek bir cevabı olmayan soruları, cevabı belli ve net olan soru yerine koyarak cevap vermek
- * Muhatabın iyiliği düşünülerek, sorulan soru sebebiyle başa gelebilecek bir beladan sakındırmak adına beklenmeyen bir cevap vermek
- * Bir eşyanın mahiyeti hakkında sorulan soruya, hikmetine binaen sebeplerini zikrederek cevap vermek
- * Soru sorana cevap vermeyi istemeyip cevap vermekten kaçınmak
- * Ta'rif de bulunmak
- * Muhataba karşı çıkmadan, kibar ve latif bir üslupla farklı bir cevap vermek
- * Muhataba duyulan saygıdan ötürü beklediği bir cevap vermek
- * Şaka amaçlı bir cevap vermek
- * Sorulan soruya cevabı da kapsayacak şekilde başka bir soruyla cevap vermek

5. KULLANILDIĞI ALANA GÖRE el-ÜSLÛBU'L-HAKÎM SANATINA DAİR ÖRNEKLER

5.1. Kur'ân-ı Kerîm'de el-Üslûbu'l-Hakîm Sanatı Örnekleri

İslamiyet'in ilk dönemlerinde Müslümanların Hz. Peygamber'e sorduğu bazı sorular vahiy ışığında cevap bulmuştur. Bu sorular bazen dini hükümlerle ilgili iken bazen de yaratılışın hikmetine dair sorulardan oluşmaktadır. Örneğin aşağıdaki ayette infak ile ilgili sorulan soruya şöyle cevap verilmektedir:

"يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلَّوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ"

"Sana (Allah yolunda) ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: Maldan harcayacağınız şey, ebeveyn, yakınlar, yetimler, fakirler ve yolcular için olmalıdır. Şüphesiz Allah yapacağınız her hayrı bilir. (Bakara 2/215)"

Bu ayette "ne infak edilmeli?" sorusu yerine "kimlere infak edilmeli?" sorusunun daha uygun olduğuna işaret edilerek infakta bulunulması gereken kişilerin kim oldukları belirtilmektedir.

Şu ayette de sorulan soru yerine daha önemli olduğuna işaretle yaratılışa dair hikmeti açıklayan bir cevap verilmektedir:

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ ...

"Sana, hilâl şeklinde yeni doğan ayları sorarlar. De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir. (Bakara 2/189)"

Hilâlin fiziki değişimini soranlara verilen cevapta asıl sorunun "bu değişimdeki hikmet nedir?" daha uygun olduğuna dikkat çekilmiş ve onlar için daha önemli olan hilâlin değişme sebeplerinin hikmetleri belirtilmek suretiyle cevap verilmiştir. Hikmete dair başka bir ayette ise şöyle buyrulmaktadır:

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا
يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ

“Şüphesiz Allah (hakkı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez. İman etmişlere gelince, onlar böyle misallerin Rablerinden gelen hak ve gerçek olduğunu bilirler. Kâfir olanlara gelince: Allah böyle misal vermekle ne murat eder? derler. Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misallerle Allah ancak fâsıkları saptırır (çünkü bunlar birer imtihandır). (Bakara 2/26)”

İbn ‘Âşûr (ö.1879/1973) bu ayetin tefsirinde şöyle der:

“İbn ‘Âşûr (ö.1879/1973) bu ayetin tefsirinde şöyle der: “Şüphesiz Allah (hakkı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez. İman etmişlere gelince, onlar böyle misallerin Rablerinden gelen hak ve gerçek olduğunu bilirler. Kâfir olanlara gelince: Allah böyle misal vermekle ne murat eder? derler. Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misallerle Allah ancak fâsıkları saptırır (çünkü bunlar birer imtihandır). (Bakara 2/26)”

İbn ‘Âşûr (ö.1879/1973) bu ayetin tefsirinde şöyle der: “Şüphesiz Allah (hakkı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez. İman etmişlere gelince, onlar böyle misallerin Rablerinden gelen hak ve gerçek olduğunu bilirler. Kâfir olanlara gelince: Allah böyle misal vermekle ne murat eder? derler. Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misallerle Allah ancak fâsıkları saptırır (çünkü bunlar birer imtihandır). (Bakara 2/26)”

Bir diğer ayette ise;

وَإِذَا مَا أَنْزَلْنَا سُورَةً فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيْمَانًا فَآمَنُوا فَآمَنُوا الَّذِينَ آمَنُوا فَرَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿١٢٤﴾ وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ
فَرَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ ﴿١٢٥﴾

“Herhangi bir sûre indirildiği zaman onlardan bir kısmı der ki: “Bu sizin hanginizin imanını artırdı?” İman edenlere gelince (bu sûre) onların imanlarını artırır ve onlar sevinirler. ﴿124﴾

Kalplerinde hastalık (kâfirlik ve münafıklık) olanlara gelince, onların da inkârlarını büsbütün artırır ve onlar artık kâfir olarak ölürler. (Tevbe 9/124,125)”

İbn ‘Âşûr bu ayette de el-üslûbu'l-hakîm olduğunu belirtir.⁴⁷ Buradaki İْمَانًا هَذِهِ İMANA sorusu aslında müşriklerin istihza amaçlı sözleridir. İlk bakışta el-üslûbu'l-hakîm sanatı bariz olarak öne çıkmasa da, devamındaki ayetlerde müşriklere beklemedikleri şiddette detaylı bir cevap verildiği görülür. Burada müşriklere verilen cevap, kimin imanının arttığına dair onların istihza ederek bekledikleri şekilde değil, genel olarak ‘iman edenler’ şeklinde olmuş ve yine onların beklemedikleri şekilde “inkâr eden” kimselerin küfrünü artırdığı da belirtilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde muhatapların, beklemedikleri bir cevap aldıkları görülmektedir. Bu durum da, mezkûr ayeti el-üslûbu'l-hakîm sanatı kapsamına dâhil eder. Konuyla ilgili bir diğer ayet şudur:

قَالَتْ أَنَّىٰ يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا ﴿٢٠﴾ قَالَ كَذَٰلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّئْ وَلِنَجْعَلَ آيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّا وَكَانَ أَمْرًا مَقْضِيًّا ﴿٢١﴾

“Meryem: Bana bir insan eli değmediği, iffetsiz de olmadığım halde benim nasıl çocuğum olabilir? Dedi. Melek: Öyledir, dedi. (zira) Rabbin buyurdu ki: Bu bana kolaydır. Çünkü biz, onu insanlara bir delil ve kendimizden bir rahmet kılacağız. Bu, hüküm ve karara bağlanmış (ezelde olup bitmiş) bir iş idi. (Meryem 19/20,21)”

Bu ayette Hz. Meryem’in sorduğu soruya, onun beklemediği şekilde bir cevap verilmiş ve Mevlâ Teâlâ’nın kudreti ve bu takdirinin hikmeti belirtilmiştir.

5.2. Hadislerde el-Üslûbu'l-Hakîm Sanatı Örnekleri

Öğrenme arzusu ve merak duygusu insanoğlunun yaratılışından gelen bir olgudur. İslâmiyet’in ilk döneminden itibaren sahabe tarafından Hz. Peygamber’e pek çok konuda sorular sorulmaktaydı. Bu soruların başında da kıyametin ne zaman kopacağıyla ilgili sorular gelmekteydi. Kıyamet vaktine dair soruların çok olması hasebiyle bu konu ile alakalı pek çok

⁴⁶ İbn ‘Âşûr Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr: Tahrîru'l-ma'ne's-sedîd ve't-tenvîru'l-akli'l-cedîd min tefsîri'l-kitâbi'l-mecîd* (Tunus: Dâru't-Tûnusîyye li'n-Neşr, 1984), 1/365.

⁴⁷ Bkz. İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 11/65.

ayet nazil olmuş ve Hz. Peygamber de her defasında bu soruyu soran kişilere kendi durumlarına uygun eğitici ve yönlendirici cevaplar vermiştir. Örneğin;

“Ebû Hureyre’den şöyle dediği nakledilir: Meclisin birinde Hz. Peygamber huzurundakilerle konuşurken ansızın bir bedevî gelip “Kıyamet ne zamandır?” diye sordu. Allah Rasûlü konuşmasına devam etti. Oradakilerin bazıları “Bedevînin ne dediğini duydu, ama sorusundan hoşlanmadı” dedi. Bazıları da “Belki işitmedi” diye hükmetti. Nihayet Rasûlullah sözünü bitirince “O kıyameti soran nerede?” diye, yani buna benzer bir lâfızla sordu. Bedevî “O kişi benim yâ Rasûlallah” dedi. Bunun üzerine Rasûlullah: “Emanet zâyi’ edildiği vakit kıyameti bekle” buyurdu. Bedevî “Emaneti zâyi’ etmek nasıl olur?” diye tekrar sorunca, Rasûlullah “İş, ehli olmayana verildiği zaman kıyameti bekle” buyurdu.”⁴⁸

Hız. Peygamber kıyametin ne zaman kopacağını soranlara el-üslûbu’l-hakîm sanatını kullanarak verdiği cevapla bilinmesi daha önemli olan kıyamet alâmetlerine dikkat çekmekte ve Müslümanların sahip olması gereken güvenilir olma ve liyakat gibi temel ahlaki prensiplere vurgu yapmaktadır. Hız. Peygamber benzer sorulara farklı cevaplar vermek suretiyle dini ve ahlaki pek çok ilkeye işaret etmektedir.

Kıyametle alakalı soru soran başka birisine ise şu cevabı vermektedir:

“Hz. Âişe’nin şöyle dediği nakledilir: Bedevîlerden kaba ve cahil birtakım adamlar vardı. Bunlar Hız. Peygamber’e gelip “Kıyamet ne zaman kopacak?” diye sordular. Hız. Peygamber de içlerindeki yaşı en küçük olan kişiye bakıp “Şu genç yaşarsa, buna ihtiyarlık gelmeden sizin kıyametiniz kopar” buyurdu.”⁴⁹

Hız. Peygamber, verdiği cevapla, ‘asıl sormanız gereken soru sizin ömrünüzün ne zaman tükeneceğidir. Çünkü bunu bilmek sizin için daha evlâdır. Şayet ne zaman öleceğinizi bilseydiniz o vakit gelmeden önce sâlih amel işleriniz’ demek istemiş ve büyük kıyametten ziyade küçük kıyamet olan herkesin kendi ölümüne hazırlık yapması gerektiğine işaret etmiştir. Soru büyük kıyametten sorulmuş ama Hız. Peygamber küçük kıyamet yani kişinin kendi ölümü hakkında cevap vermiştir. Buradaki hikmet ise, siz, vaktini Allah’tan başka kimsenin bilmediği büyük kıyameti sormayın. Asıl kendi ölümünüz olan küçük kıyameti düşünün. Bu sizin için daha hayırlıdır. Çünkü ne zaman öleceğinizi bilmeniz sizi o vakit gelmeden önce sâlih amel işlemeye sevk eder, demek istemiştir.⁵⁰

Kıyametin ne zaman kopacağını sorulduğu bir diğer hadis de şu şekildedir:

“Enes b. Mâlik’ten şöyle rivayet edilmiştir: Çöl ahalisinden bir adam Hız. Peygamber’e geldi ve “Yâ Rasûlallah! Kıyamet ne zaman kopacak?” diye sordu. Rasûlullah “Veyleke (Veyl sana) Sen kıyamet için ne hazırladın?” diye sordu. O da “Ben onun için (fazla bir amel) hazırlamadım. Ancak ben Allah’ı ve Rasûlünü seviyorum” dedi. Rasûlullah “Şüphesiz sen sevdiğinle berabersin” buyurdu. (Enes dedi ki:) Biz “(Yâ Rasûlallah!) Bizler de böyle miyiz (ahirette sevdiklerimizle beraber miyiz)?” diye sorduk. Rasûlullah “Evet berabersiniz” diye tasdik edince, biz o gün bu cevaptan dolayı çok sevindik. Bir gün Mugîre b. Şu’be’nin benim yaşında olan kölelerinden biri gelince Hız. Peygamber: “Eğer bu çocuğun eceli geri bırakılırsa, ihtiyarlık devri bu çocuğa erişmeden kıyamet kopar” buyurdu.”⁵¹

Kıyametin vaktini soran kişiye Hız. Peygamber, yine beklemediği bir cevap vererek onun için ne hazırlık yaptığını sormuştur. Hız. Peygamber bu cevabıyla muhatap için önemli

⁴⁸ İmâm-ı Buhârî Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre, *el-Câmi’us-Sahih: el-Câmi’u’l-müsnedi’s-Sahihî’l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh Sallallahü Aleyhi ve Sellem ve Sünenihî ve Eyyâmih*, thk. Şu’ayb el-Arnaûd-Âdil Mürşid (Suriye: Dâru’r-risâleti’l-âlemiyye, 2011), “İlim”, 1 (No. 59); “Rikâk”, 35 (No. 6496).

⁴⁹ Buhârî, “Rikâk”, 42 (No. 6511).

⁵⁰ Kirmânî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî, *el-Kevâkibü’d-derârî; fî şerhi Sahihî’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsî’l-‘Arabî, 1937), 23/28; İbn Hacer ‘Askalânî, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Fethu’l-bârî; bi şerhi Sahihî’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1959), 11/364; Bedrüddîn el-‘Aynî Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umdetü’l-kârî; fî şerhi Sahihî’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsî’l-‘Arabî, t.y 23/96).

⁵¹ Buhârî, “Edeb”, 95 (No. 6167); 97 (No. 6171), “Ahkâm”, 10 (No. 7153), “Fedâilu’s-Sahâbe”, 6 (No. 3688).

olanın, kıyametin ne zaman kopacağını bilmesi değil, kıyamet için doğru inanç ve sâlih amellerle gerekli hazırlığı yapması olduğunu vurgulamıştır.⁵²

Hız. Peygamber bazen sorulan sorunun cevabı detaylı olduğunda soruyu farklı bir soruya hamletmek suretiyle muhtasar cevap vermeyi tercih etmiştir. Örneğin;

“Adamın biri Hız. Peygamber’e, ihramlı kişinin ne giyeceğini sordu. Hız. Peygamber şöyle cevap verdi: Gömlek, şalvar, burnus (bornoz, yağmurluk tarzı bir elbise), ve safran ile boyanmış bir elbise giyemez, sarık saramaz. Çarık (ayakkabı) bulamazsa mest giysin ve onları topuklarına kadar kessin.”⁵³

Bu hadiste Hız. Peygamber “ihramlı kişi ne giyer?” sorusuna cevap vermek yerine bu soruyu, cevabı daha net ve sınırlı olan “ihramlı kişi ne giyemez?” sorusuna hamlederek cevap vermiştir.⁵⁴ Zira ihramlının giyebileceği pek çok şey varken, giymeyeceği şeyler ise sınırlıdır. Bu yüzden Hız. Peygamber doğru sorunun ne giyilmemesi gerektiği hakkında olmasına dikkat çekerek soruya zahiri dışında bir cevap vermiştir.

Benzer bir diğer örnek ise şu şekildedir:

“Hız. Âişe’den şöyle dediği nakledilir: Rasûlullah’a bit’i (baldan yapılan bir şarap) soruldu. O: ‘Sarhoşluk veren her içki haramdır’ buyurdu.”⁵⁵

Molla Gürânî (ö. 893/1488), Hız. Peygamber’in vermiş olduğu bu cevap için “*Bu cevap, el-üslûbu'l-hakîm sanatındandır. Soru parçadan sorulmuş ama hüküm illetiyle -ki bu sarhoşluktur- bütün cüzleri kapsayan genel bir cevap olmuştur*”⁵⁶ açıklamasını getirmektedir.

Kısaca söylemek gerekirse Hız. Peygamber sadece bit’i türüne dair hüküm belirtmek yerine benzer türde olan tüm içecekleri kapsayacak şekilde genel hüküm içeren bir cevap tercih ederek farklı içecek türleri üzerinden aynı sorunun sorulmasının önüne geçmiştir.

5.3. Arap Edebiyatı Literatüründe el-Üslûbu'l-Hakîm Sanatı Örnekleri

Klasik dönem Arap edebiyatında telif edilen farklı muhtevaya sahip pek çok eserde nakledilen anekdot ve şiirler Arap belâgatının başlıca kaynaklığını yapmaktadır. Söz konusu eserlerde nakledilen kıssalarda kullanılan edebî üsluplardan birisi de el-üslûbu'l-hakîm sanatıdır. Bu anekdotlar, belâgat kurallarının klasik kaynaklara mahsus bir olgu olmayıp sosyal hayata yansımasını temsil etmesi bakımından oldukça kıymetlidir. el-Üslûbu'l-hakîm sanatı bu örneklerin bazılarında muhatabı doğruya yönlendirmeyi gaye edinerek temel prensiplere temas ederken bazılarında ise muhataba yöneltilen iltifat vesilesiyle söz sahibine belli başlı çıkar ve avantaj sağlamaktadır. Örneğin şu örnekte sorulan soru yerine konu farklı bir tarafa çekilerek muhataba ahirete dönük tavsiyeler verilmektedir:

“Yarış alanından dönen Bilâl’e “Kim kazandı?” diye sorulmuştu. O da “Allah Rasûlü kazandı” diye karşılık verdi. Yine “İkinci kim oldu?” diye sorulunca da “Ebû Bekr” karşılığını verdi. Kendisine “Biz sadece atları sorduk” denilince de “Ben de size hayırdan cevap verdim” yanıtını vermişti.”⁵⁷

Kendisine at yarışının sonucunu soran kişilere Bilal-i Habeşi (ö. 20/641) beklenmedik bir cevap vermiştir. Soruda kullanılan “kazanmak” fiilini dünyevi manadan çıkararak uhrevi kisveye büründüren Bilal, ahirette kazançlı çıkan kişileri belirterek asıl kazancın bu zatları rehber edinen kimseler olacağı mesajını vermiştir.

⁵² Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed, *Şerhu't-Tîbî 'alâ Mişkâtî'l-mesâbîh*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Mekke: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997), 10/3201; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 22/35; İbn Hacer 'Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 10/560; Bedrüddîn el-'Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 22/196.

⁵³ Buhârî, “İlim”, 53 (No. 134), “Salât”, 9 (No. 366), Hac, “21” (No. 1542), “Muhsar”, 22 (No. 1838); 24 (No. 1842), “Libâs”, 8 (No. 5794); 13 (No. 5803); 14 (No. 5805); 15 (No. 5806); 34 (No. 5847); 37 (No. 5852).

⁵⁴ İbn Hacer 'Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 3/402; Hamza Muhammed Kâsım, Menâru'l-kârî şerhu Sahîhi Buhârî, nşr. Beşîr Muhammed 'Uyûn (Dimeşk: Mektebetü dârî'l-Beyân, 1990), 1/233.

⁵⁵ Buhârî, “Eşribe”, 4 (No. 5585); (No. 5586), “Vudû”, 71 (No. 242).

⁵⁶ Molla Gürânî, Ahmed b. İsmâîl b. Osman b. Muhammed, *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi'l-Buhârî*, thk. Şeyh Ahmed İzzu-İnâye (Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsi'l-'Arabî, 2008), 9/201.

⁵⁷ İbn Ebî 'Avn İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî 'Avn b. Ahmed b. Hilâl, *el-Ecvibetü'l-müskite*, thk. Mey Ahmed Yûsuf (Kahire: 'Ayn li'd-dirâsât ve'l-buhûs el-insâniyye ve'l-ictimâ'iyye, 1996), 54.

Bir başka örnekte ise yolunu kaybeden kişilere gerçek yol şu şekilde hatırlatılmaktadır:

“Bir grup insan yolculuğa çıkmak istediler ve yola koyuldular. Bir müddet sonra bir köşede tek başına duran bir rahiple karşılaştılar ve ona “yolumuzu kaybettik. Yolu nasıl bulacağız?” diye sordular. Rahip de eliyle gökyüzünü göstererek: “Yol burada” diye karşılık verdi.”⁵⁸

Şu örnekte de insanın elde ettiği şeylerin gerçek sahibi olmadığına dikkat çekilerek bütün mülkün Allah Teâlâ’ya ait olduğu vurgulanmaktadır:

“Bedeviye “Bu develer kimin?” diye sorulmuştu. O da “Allah’ın bendeki malıdır” karşılığını verdi.”⁵⁹

Bedevi, verdiği cevapla gerçek mülk sahibinin Allah Teâlâ olduğuna vurgu yaparak insanoğlunun dünyada elde ettiği şeyler için bir emanetçi mesabesinde olduğuna dikkat çekmiştir.

Sorulan soruya verilen cevaplar, muhatabın hoşuna gidecek şekilde bir letafet ve zekâ barındırdığı zaman cevap sahibine menfaat sağlamaktadır. Örneğin;

“Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705), adamın birine “Ne kadar malın var?” diye sorduğunda adam “Dilenmeyeceğim kadar ama arkadaşşıma da yardım edemediğim miktarda” diye cevap verince Abdülmelik b. Mervân ona “Bu konuda çok nazik ve kibar oldun” dedi ve adama bir miktar para verilmesini emretti.”⁶⁰

Adamın halifeye verdiği bu latif cevap ona maddi kazanç olarak geri dönmüştür. Bu şahıs, maddi durumunu soran Emevî halifesine fakir olduğunu doğrudan söylemek yerine el-üslûbu’l-hakîm sanatını bir araç olarak kullanmak suretiyle içinde bulunduğu maddi durumu ifade etmiştir. Bu cevabıyla hem dilencilik yapmayacak kadar tevekkül sahibi olduğunu ortaya koymakta hem de durumu iyi olmadığı için infak sevabından mahrum kaldığını belirterek bu konudaki üzüntüsünü dile getirmektedir.

Verilen cevabın muhataba dönük iltifat içermesine dair örnek ise küçük bir çocuk tarafından verilen şu cevapta karşımıza çıkmaktadır:

“Mu’tasım (ö. 227/842), küçük bir çocuk olan Feth’e elindeki yüzük taşıyı göstererek “Bu mücevherden daha güzelini gördün mü?” diye sormuştu. O da “Evet, içinde bu mücevher olan el” yanıtını vermişti.”⁶¹

Hazırcevap bir şahsiyete sahip olan bu çocuk Abbâsî halifesi Mu’tasım-Billâh’a kendisinden beklenmeyen latif bir cevap vermiş ve halifenin hoşnutluğunu kazanmıştır.

Bir başka örnek ise şu şekildedir:

“Ma’n b. Zâide (ö. 151/768) bir gün Ebû Ca’fer’in huzuruna vardığında Ebû Ca’fer ona “Ey Ma’n, yaşlandın” dedi. O da “Size itaat yolunda” cevabını verdi. Yine Ebû Ca’fer “Güçlü, kuvvetlisin” dediğinde “Düşmanlarına karşı öyleyim” diye yanıtladı. Ebû Ca’fer “Sende arta kalan fazlalıklar var” dediğinde “O da size aittir” şeklinde karşılık verdi.”⁶²

Ma’n b. Zâide, “yaşlanma, güçlü-kuvvetli olma ve fazlalık” ifadelerini muhatabının kasti dışındaki anlamlarda değerlendirerek cevap verilmiştir. Ma’n b. Zâide, yaşlanma durumunu emire itaate; güçlü olma durumunu emirin düşmanlarına karşı sağlamlığa ve kendisinde bulunanların da aslında emirin lütfu sayesinde olduğundan ona ait olduğuna hamlederek muhatabına iltifatta bulunmuştur.

el-Üslûbu’l-hakîm sanatına bir diğer örnek de şairin dizelerinde şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

⁵⁸ İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 130.

⁵⁹ İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 154.

⁶⁰ İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 7.

⁶¹ İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 40.

⁶² İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 10; İbn ‘Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî, *el-İkdü’l-ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha-Abdulmecid er-Rahîni (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1983), 2/9.

أَنْتَ تَسْتَكِي عِنْدِي مُزَاوَلَةَ الْقَرْيِ وَقَدْ رَأَتْ الضَّيْفَانَ يَنْحُونَ مَنْزِلِي
فَقُلْتُ كَأَنِّي مَا سَمِعْتُ كَلَامَهَا هُمْ الضَّيْفُ جَدِّي فِي فِرَاهِمٍ وَعَجَلِي

“Sürekli misafir ağırlamakla uğraşmaktan şikâyet ederek yanıma geldi.

O misafirlerin benim evime yöneldiklerini görmüştü.

Ben de sanki onun dediklerini duymamış gibi şöyle dedim:

Onlar misafirler. Onları ağırlamada ciddi ol ve acele et!”⁶³

Burada şair misafirlerle uğraşmaktan şikâyet eden hanımının sözlerini hiç duymamış gibi yaparak ona, “Haklısın, dinlen, misafirlerle ilgilenme” gibi hal ve edasıyla beklediği bu cevaplardan birini vermek yerine, daha doğru ve güzel olduğunu düşündüğü şekilde “Onlar misafirlerdir. Onları güzelce ağırla” demiştir.

Hâşimî'nin naklettiği şu kıssa da doğru sorunun ne şekilde sorulması gerektiğine dair bir uyarı içermektedir:

“Anlatılır ki Hâlid b. Velîd Hîre'yi fethetmeye çıkınca, oranın ahalisinden tecrübeli birisi onun yanına geldi. Hâlid ona “فِيمَ أَنْتَ؟” diye sordu. Adam da “فِي ثِيَابِي” şeklinde cevap verdi. Hâlid “عَلَامَ أَنْتَ؟” deyince adam “عَلَى الْأَرْضِ” yerin üzerindeyim” şeklinde cevap verdi. Hâlid ona “كَمْ سِنُوكَ؟” diye sorunca o da “اِثْنَانِ وَ 32 تَانُونَ” diye cevap verdi. Hâlid “ben sana bir şey soruyorum sen neden farklı bir cevap veriyorsun?” diye sordu. Adam “ben sorduklarına cevap verdim” şeklinde karşılık verdi.”⁶⁴

Bu örnekte Hâlid b. Velîd, “فِيمَ أَنْتَ؟” sorusu ile adama nereli olduğunu, “عَلَامَ أَنْتَ؟” sorusu ile hangi din üzerine olduğunu, “كَمْ سِنُوكَ؟” sorusu ile de adamın yaşının kaç olduğunu sormuştur. Ancak bu tecrübeli kişi, sorulan sorulara cevap vermek yerine, “فِيمَ أَنْتَ؟” sorusuna “elbisemin içindeyim”, “عَلَامَ أَنْتَ؟” sorusuna “yerin üzerindeyim”, “كَمْ سِنُوكَ؟” sorusuna da buradaki سِنٌ kelimesini yaş değil de dış anlamına hamlederek “32 tane” şeklinde cevaplamıştır.

Aşağıdaki örnekte ise sorulan soruya cevap vermek istemeyen bir kimsenin bu sanatı kullanarak bulduğu çözüme şahit olmaktadır:

“Bir tâcire “كَمْ رَأْسُ مَالِكَ؟” diye sorulduğunda “بِنِ امِينٍ وَثِقَةُ النَّاسِ بِي عَظِيمَةٌ” Ben güvenilir biriyim ve insanların bana olan güveni büyüktür” şeklinde cevap vermiştir.”⁶⁵

Tacir, muhataba beklediği şekilde sermayesini söylemeyip kendisi için asıl kazancın güvenilir olma vasfı olduğunu vurgulamıştır.

SONUÇ

Her insanın, duygu ve düşüncelerini ifade etme şekli farklıdır. Bu durum da üslup farklılığını ortaya çıkarır. Gündelik dilden farklı olan edebî üslup kişiye, meramını anlatmada farklı seçenekler sunarken maksadın muhatap nezdinde kabul görmesine ve etkisini artırmasına yardımcı olmaktadır. İşte bu üsluplardan birisi de Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerin sahip olduğu ve çalışmamızın temelini oluşturan el-üslûbu'l-hakîm sanatıdır. Bir eylem veya ifade karşısında olağan bir tepki göstermek yerine karşısındaki kişinin iyiliğini düşünerek farklı bir cevap verme üzerine kurulu olan bu sanatın en önemli gayelerinden birisi, doğru sorunun ne şekilde sorulması gerektiğini muhataba göstermektir. Verilen cevaplar bazen de söylediği şeyler yüzünden olumsuz bir durumla karşılaşmaması adına muhatabın ifadesindeki kelimelerin farklı manalara hamledilmesi şeklinde vaki olabilmektedir. Aynı

⁶³ Sekkâkî *Miftâhu'l-'ulûm*, 327; Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *el-İşârât*, 50

⁶⁴ Hâşimî Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid, *Cevâhiru'l-belâğa*, nşr. Yûsuf es-Sumeylî (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1999), 320.

⁶⁵ 'Abdulazîz 'Atîk, *İlmu'l-bedî'* (Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-'Arabiyye, 1985), 182; Ali Bulut, *Bedî' İlmi*, 183.

zamanda verilen cevaplar kimi yerde muhatabına bir şeyler öğretirken kimi zaman ise söz sahibine menfaat temin etmektedir.

el-Üslûbu'l-hakîm sanatı, farklı edipler tarafından tevriye, muğâlata ve el-kavlu bi'l-mûceb gibi farklı isimlendirmelere tabi tutulmuş olsa da örnekler üzerinden yapılan incelemede bu sanatının tüm bunlardan daha genel ve farklı bir üslup olduğu anlaşılmaktadır. Zira tevriye sanatında kastedilmek istenen uzak anlamın, yakın mana ile gizlenmesi amaçlanırken el-üslûbu'l-hakîm sanatında ise muhatabın muradının aksi olarak maksat açık ve net bir şekilde ortaya konmakta ve muhatap için neyin daha doğru olacağı gösterilmeye çalışılmaktadır. Aynı şekilde el-kavlu bi'l-mûceb sanatının, "muhatabın kelâmını başka bir şeye hamletmek" kısmı ile el-üslûbu'l-hakîmin "muhataba beklemediği bir cevap vermek" kısmı benzerlik gösterse de incelenen örneklerde bu iki sanatın kullanım ve gaye olarak birbirlerinden farklı sanatlar olduğu görülmektedir. el-Kavlu bi'l-mûceb sanatı daha çok hasmane bir tutum sergileyen muhatabı susturmak gayesiyle onun kullandığı kelimelerin farklı manalara atfedilmesi ve onu kendi silahıyla vurmaya amaçlarken; el-üslûbu'l-hakîm sanatı ise daha çok irşad ve eğitimi hedeflemekte ve muhatabının menfaatine odaklanmaktadır.

Ayet ve hadislerde sorulan sorunun cevabı yerine daha çok işin ardındaki hikmetin vurgulandığı cevaplandırmalar öne çıkarken, muhatabın irşadı ve eğitimi hedeflenmekte ve doğru soru üslubuna yönelik yönlendirmeler yapılmaktadır. Edebî sahada ise bu sanatın kullanım gayelerinin dini metinlere nazaran çok yönlü olduğu görülmektedir. Yeri geldiğinde sıkıcı bir ortamı neşelendiren mizahi kullanım olarak öne çıkan bu üslup, sosyal hayatta muhatapların bilgi ve zekâ düzeyine göre iletişim kurma imkânı sağlamaktadır. Verilmek istenen mesajın doğru ve net bir şekilde anlaşılmasını sağlamak adına söz sahibine en doğru üslubu kullanma fırsatı veren bu sanat, verilen mesajın önemine dikkat çekerek alıcıyı maslahatına uygun olan noktaya yönlendirmektedir.

Ayrıca eğitim için bir araç olarak kullanıldığında; eğitimin kişi düzeyi bağlamında olmasını sağlayarak benzer konulara yönelik ilgi cezbetmekte ve cevapta özelden genele yönelmek suretiyle eğitimciye zaman tasarrufu sağlamaktadır. Anlatılmak istenen konunun anlaşılmasını kolaylaştıracak ölçüde vezizlik barındıran bu sanat; öğrenci-öğretici arasında samimi ve nazik bir iletişim imkânı sağlayarak sorulan soruların öğrenci düzeyine göre cevaplanması; zorlaştırma yerine kolaylık sağlama ve nefret yerine sevdirmeye gibi pek çok işlev görenek eğitimde sağlıklı bir etkileşim alanı inşa etmektedir.

Aynı zamanda dini anlatmada etkili bir ifade şekli olan el-üslûbu'l-hakîm sanatı; Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerin dilini sosyal hayata aktarma, tebliğdeki hedef kitleyi incitmemeye dikkat ederek onları doğru olana yönlendirme ve muhatapta görülen hataya en yapıcı şekilde dikkat çekme imkânı sunmaktadır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Tarafsızlık/impartiality: Dergi editör kurulunda yer alan yazar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına müdahil olmamış, hakemleme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır / The author, who is on the editorial board of the journal, did not intervene in any stage of the article evaluation process and publication, and the refereeing process was completed by adhering to the principles of scientific impartiality.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

KAYNAKÇA

- 'Atîk, 'Abdulazîz. *'İlmu'l-bedî'*. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-'Arabiyye, 1985.
- 'Aynî, Bedrüddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî; fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, t.y..
- Aydın, Mustafa. *Arap Dili Belagatında Bedî' İlmî ve Sanatları*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2018.
- Buhârî Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre. *el-Câmi'us-Sahîh: el-Câmi'u'l-müsnedi's-Sahîhi'l-Muhtasar min ümûri Rasûlillâh Sallallahü Aleyhi ve Sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Şu'ayb el-Arnaûd-'Âdil Mürşid. 5 Cilt. Suriye: Dâru'r-risâleti'l-'âlemiyye, 2011.
- Bulut, Ali. *Belâgat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Bulut, Ali. *Bedî' İlmî*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Câhiz Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî bi'l-Velâ el-Leysî Ebû Osmân. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2001.
- Cevherî Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-luğati; ve sıhâhu'l-'Arabiyyeti*, thk. Ahmed Abdülğâfûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'ilmi li'l-melâyîn, 1987.
- Cuyûsî, Abdullah- Tavâlibe, Muhammed. "Risâletün fî'l-Üslûbi'l-Hakîm li İbni Kemâl Bâşâ (Dirâse ve Tahkîk)". *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fî'd-dirâsâti'l-İslâmiyye: Mecelle 'ilmiyye 'âlemiyye Mühakkeme*, 5/2 (2009), 126-142.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Delâilü'l-i'câz*. Kahire: Matba'atü'l-medenî, t.y..
- Cürcânî, Seyyid Şerîf Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el- Hanefî. *Mü'cemüt-ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşavî. Kahire: Dâru'l-fazîle, 2004.
- Çoban, Ahmet. *Edebiyatta Üslûp Üzerine*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Ekrem, Recâizâde Mahmut. *Talim-i Edebiyat*. İstanbul, Mihran Matbaası: 1299/1881.
- Gürânî, Molla Ahmed b. İsmâil b. Osman b. Muhammed. *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdisi'l-Buhârî*. thk. Şeyh Ahmed İzzu-Înâye. 11 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 2008.
- Hamevî, İbn Hicce Ebû'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh. *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru ve mektebetü'l-Hilâl, 2004.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid. *Cevâhiru'l-belâga*. nşr. Yûsuf es-Sumeylî. Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1999.
- Hillî Ebû'l-Mehâsin Safıyyüddîn Abdülazîz b. Serâyâ b. Alî et-Tâî es- Senbesî. *Şerhu'l Kâfiye el-Bedî'iyye: fî 'ulûmi'l-belâgati ve mehâsini'l-bedî'iyye*. thk. Nesîb Neşavî. Beyrut: Dâr Sâdir, 1991.
- İbn 'Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî. *el-'İkdü'l-ferîd*. thk. Müfîd Muhammed Kumeyha-Abdulmecîd er-Rahînî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1983.
- İbn 'Âşûr Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr: Tahrîru'l-Ma'ne's-Sedîd ve tenvîru'l-'Akli'l-Cedîd min Tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Ebî 'Avn, İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî 'Avn b. Ahmed b. Hilâl, *el-Ecvibetü'l-müskite*, thk. Mey Ahmed Yûsuf. Kahire: 'Ayn li'd-dirâsât ve'l-buhûs el-insâniyye ve'l-ictimâ'iyye, 1996.
- İbn Ebî'l-İsba'. *Bedî'u'l-Kur'ân*. thk. Hanefî Muhammed Şeref. Dâru nahdati Mısır, t.y..
- İbn Ebî'l-İsba'. *Tahrîru't-tahbîr: fî sinâ'ati's-şî'ri ve'n-nesri ve beyâni i'câzi'l-Kur'ân*. thk. Yahyâ Murâd. y.y.: t.y..
- İbn Esîr, Ziyâuddîn. *el-Meselü's-sâir fî edebi'l-kâtibi ve's-şâ'ir*. 4 Cilt. Kahire: Dâru nahdati Mısır, t.y..

- İbn Fâris Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikrati'l-Arabî, 1979.
- İbn Hacer 'Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-Bârî; bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959.
- Kahraman, Âlim. "Üslup", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/387-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kâsım, Hamza Muhammed. *Menâru'l-kârî şerhu Sahîhi Buhârî*. nşr. Beşîr Muhammed 'Uyûn. 5 Cilt. Dimeşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1990.
- Kazvîni, Celalüddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer b. Ahmed b. Muhammed. *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2002.
- Kazvîni. *et-Telhîs fî 'ulûmi'l-belâga*. nşr. Abdurrahmân el-Berkûtî. Mısır: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1932.
- Kefevî Ebu'l-Bekâ el-Haneffî Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kırîmî. *el-Külliyât: Mu'cemün fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-luğaviyye*. thk. Adnân Derviş-Muhammed Mısırî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1998.
- Kirmânî Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibü'd-derârî; fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1937.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-belâgiyye ve tetavvurihâ*. 3 Cilt. Irak: Matba'atü'l-mecma'i'l-'ilmî el-'Irâkî, 1983.
- Medenî, Sadrüddîn Alî Hân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed Ma'sûm el-Hüseynî. *Envâru'r-rebî' fî envâ'i'l-Bedî'*, thk. Şâkir Hâdî Şükr. 7 Cilt. Necef: Matbaatu'n-Nu'mân, 1968.
- Önal, Mehmet. *Edebî Eserde İfade*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2001.
- Râzî, Ebü Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir el-Haneffî. *Muhtâru's-Sihâh*. thk. Yûsuf Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999.
- Sekkâkî, Ebü Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1987.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. y.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-'Âmme li'l-kitâb, 1974.
- Şîrâzî, Ahmed Emîn. *el-Belîg: fî'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*. y.y.: Matbaatu neşri'l-İslâmî, 2001.
- Tîbî, Ebü Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *Şerhu't-Tîbî 'alâ Mişkâti'l-mesâbîh*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 13 Cilt. Mekke: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- Uçar, Hasan. "Arap Dili Belâgatında el-Kavl bi'l-Mûcib ve Kur'ân-ı Kerim'deki Uygulamaları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (2013), 171-187.